

Havainnot

Suomen *ori*-sanan etymologiasta

Sanan *ori* historiaa on tutkittu jo yli kaksi vuosisataa. Tänä aikana sanalle on ehdotettu lukuisia etymologioita – omaperäisiä ja vierasperäisiä. Omaperäiset etymologiat jakautuvat suomalais-ugrilaisiin ja itämerensuomalaisiin; sanan ugrilaisperäisyys on nykyisin kuitenkin hylätty, ja lapin *vastine* on katsottu lainaksi suomesta. Enemmistö tutkijoista kannattaa kantasuomalaista etymologiaa, joka kuvastuu myös SKES:ssa. Tämän etymologian esittäjinä voidaan pitää Lauri Kettusta (1938: 505) ja Veikko Ruoppilaa (1943: 38–45). Etymologia on seuraavanlainen: *ora* 'piikki' → *ora 'penis' → *orih* 'uros' → *ori* 'uroshevonen'.

Kaikesta ulkonaisesta vakuuttavuudesta huolimatta etymologia ei ole suinkaan kiistaton: 1) *ora*-sanan merkitystä 'penis' ei ole kirjattu mistään, joten tämän välivaiheen olemassaoloa ei ole voitu mitenkään todistaa; 2) semanttinen kehitys 'penis' → 'uros' on – ainakin indoeurooppalaisissa kielissä – varsin harvinainen ilmiö (Buck 1949: 85, 169); normaalisti 'uros'-merkitys kehittyy 'kivekset'-merkityksestä (Buck mts. 64, 139); 3) ikivanhoja muotoja sisältävissä kansanrunoissa tässä merkityksessä esiintyvät sanat *ora*, *oro*, *uro*, *uroine*, *oroi* ja *oroni*; 4) *ori*-asua pidetään sekundaarisena kehittymänä *orih*, *orhi*-asuista ja *-h* tulkitaan merkitykseltään possessiiviseksi johtimeksi ikään kuin unohtaen, että siinä tapauksessa tämän johtimen pitäisi olla liittynään johonkin

toiseen alkuperäiseen *ori*-muotoon; 5) jos *ori* on muodostettu possessiivisella *-h*-johtimella *ora*-sanasta, niin jää fonettisesti epäselväksi *i*:llinen asu *orih* odotuksenmukaisemman *orah*-asun sijasta; 6) kommunikatiivisesta näkökulmasta ei ollut mitään tarvetta muodostaa kyseistä johdosta *ora*-sanasta, kun viimeksi mainitulla saattoi (Gananderin mukaan) olla merkitys 'ori' ilman suffiksiäkin; 7) Kettusen ja Ruoppilan esittämän etymologian pohjalta ei voi selittää eräitä samaa merkitseviä rinnakkaismuotoja: *oraisa* – *oroisa* – *uroisa*; *orainen* – *oroinen* – *oruinen* – *uroinen*; *oroporsas* – *uros-porsas*; *oro* – *uro*. Sanalla sanoen: on liian varhaista pitää *ori*-sanana etymologiaa selvitettyä.

Sanan vierasperäiset etymologiat jakautuvat niin ikään kahtia – indoeurooppalaisiin ja ei-indoeurooppalaisiin. Jälkimmäisiin kuuluu oletus turkkilaisesta alkuperästä: turkk. *aighyr* 'hevonen' ← *ohir → sm. *orhi* (Schott 1849: 94; Lindström 1853: 67). Tätä selitystä ei sittemmin ole käsitelty, vaan se on hylätty ilman perusteellisempaa arviointia. Samoin on hylätty kreikkalainen etymologia kreik. *oreus* 'muuli' > sm. *ori* (Idman 1774: 81). Pitkäikäisemmäksi on osoittautunut E. Brennerin germaaninen etymologia: mnorj. *ors* 'hevonen' > *oris* (Setälä 1892: 260), joka hieman verhotuna elää edelleenkin (Vries 1961: 260).

Muiden indoeur. etymologioiden mukaan sm. *ori* palautuisi seuraaviin originaaleihin: m-int. *vrsni* (alaani-osseetin välityksellä – Munkácsi 1900: 124–125; Jacobsohn 1922: 226–228; Brøndal 1928: 15, 26) tai arm. *orj* (Pedersen 1907: 184), liett. *eržilas* (Ojansuu 1921:

Havaintoja

29). Ensimmäistä etymologiaa on jyrkimmin, monipuolisimmin ja oikeudenmukaisimmin arvioitu, toisen kohtalo on ollut monimutkaisempi: armenialainen etymologia on torjuttu täysin perustellusti, koska suomen kansan esi-isien kontaktit armenialaisten esi-isien kanssa ovat voineet tulla kyseeseen vain kaukaisessa menneisyydessä; *ori*-sana ei mitenkään voi kuulua niin muinaiseen aikakauteen, ja myöhempiä kosketuksia suomalaisten ja armenialaisten välillä ei ole ollut, joten lainautuminen on mahdotonta. Liettualaisen etymologian (liett. *eržilas* < baltt. *orzis > sm *orhi*) suhteen näin ei voi sanoa; maantieteellisesti ja kronologisesti se on täysin mahdollinen, mutta foneettiselta puoleltaan se ei ole kovin vakuuttava. Ainoana tätä koskevana kommenttina on ilmestynyt A. Saaresten artikkeli (1925: 48), joka ei sisällä vakavaa kritiikkiä. Myöhemmin liettualaista etymologiaa ei ole käsitelty.

Yhtä todennäköinen historiallis-maantieteelliseltä kannalta on myös slaav. etymologia (mven. *or* > sm. *ori*), jonka on esittänyt M. Vasmer (1913: 3). Sen ovat toistaneet (ilman viittausta) K. Moszyński (1957: 238–239) ja V. Machek (1968: 418), ja yleisesti tunnetuna tosiasiana sen on esittänyt B. V. Kobyljans'kyj (1967: 44); tämä etymologia on jäänyt fennougristien tarkastelun ulkopuolelle.

Kaiken lisäksi on vastausta vailla kysymys, miten selittyy sm. *ori* ja mven. *or* 'ori' -sanojen täydellinen foneettinen ja semanttinen vastaavuus: onko kyseessä lainautuminen vai sattuma. Otan pohdittavaksi ensimmäisen vaihtoehdon.

Pohdinnan aluksi voi esittää kysymyksen: olisiko sana voinut lainautua suomesta venäjään? Ensinnäkin tulee huomata, että *or* tunnetaan jo 11. vuosisadan kielenmuistomerkeistä, jolloin suomalaista *o*-äännettä vastasi venäjän *u*-äänne: odotuksenmukainen asu olisi *ur. Sanalla *ur* on sitä paitsi vastineet ukrainassa, muinaispuolassa, muinais-tšekissä, se on merkitty nykyisistä *g*-murteista Karpaateilta (Odincov 1980:

40–45), mikä tekee *or*-sanat suomalais-alkuperän entistä kyseenalaisemmaksi. Sitä paitsi, kuten vakuuttavat F. P. Filin ja monet muut tutkijat, lainautuminen suomensukuisiin kieliin alkoi myöhään, yhteisslaavilaisen ajan jälkeen. Yhtä myöhäiseen aikaan kuuluvat myös vastakkaissuuntaiset lainakontaktit, ja näin lainatut sanat eivät levinneet kauemmaksi kuin muinaisvenäjän pohjoismurteisiin (Filin 1962: 132). Hypoteesi mven. *or*-sanat lainautumisesta suomen muinaisvenäjään on siis hylättävä. Tarkastelen seuraavaksi mahdollisuutta sanan lainautumisesta toiseen suuntaan.

Koska yhteisslaavilaisen ajan loppu yleensä sijoitetaan 500-luvulle ja kielten lopullinen jakautuminen 700–900-luvuille, niin tästä seuraa, ettei myöskään *or*-sana voinut lainautua suomen kieleen ennen tätä aikaa. Huomattakoon edelleen, että useimmat fennougristit ajoittavat ims. kielten slaavilaislaintojen varhaimman kerrostuman ajanlaskumme ensimmäisen vuosituhannen keskivaiheille (Laanest 1982: 338). Kantasuomi oli tällöin jo jakautuneena tytärikieliksi, ja nykyiset ims. kansat asuivat suurin piirtein nykyisillä alueillaan.

Suomen sanan *ori* ja venäjän sanan *or* »kohtaaminen» on kirjallisesti dokumentoitu:

Ориярви, Ори-ярви, Оръезо, Оръ »озеро в бассейне тумчи», <...> уезд Кем, губ. Архангельская (Eisold—Kernd'l 1965: 517).

Orijärvi ja Оръ-озеро ovat struktuuriltaan ja semantiikaltaan täydelliset ekvivalentit, ja ne on kirjattu juuri karjalais-venäläisten kontaktien alueelta. Tätä vastaan näyttäisi puhuvan 1300-luvun lopun novgorodilaisen tuohikirjoituksen *Konevy vody*, joka on tulkittu käännöslainaksi nimestä *Orivesi* (Meščerskij 1964: 200). Mutta yhdellä puolella on edessämme tosiasia ja toisella puolen pelkkä oletamus.

Slaavilaislaina oletuksen kanssa riidoin näyttäisi olevan myös sanan äänneasu: varhaisen kerrostuman lainoissa slaavilainen *o* on säännönmukaisesti korvattu

Havaintoja

a:lla. Suhde *o—o* esiintyy vain ns. »myöhäisissä» lainoissa (Mikkola 1894: 36–38; Kiparsky 1963: 77; Plöger 1973: 264). Tämän perusteella *ori* voi olla vain myöhäinen venäläislaina. Itäsl. *o*:n korvaaminen ims. *o*:lla kävi mahdolliseksi vasta, kun sl. [ǫ] > [o]; muutos ajoitetaan 700–800-luvulle (Shevelov 1964: 634; Plöger 1973: 240). Kun *ori* esiintyy jo Agricollalla 1500-luvun puolivälissä ja kun Kung Valdemars jordebok (n. 1300-luvun alussa) sisältää paikannimen *horinsarœ*, joka on rekonstruoitu asuin *Oriinsaari (Modéř 1937: 97), suomalaiset saattoivat lainata sanan 800–1200-luvuilla, luultavimmin 900–1000-luvuilla.

Seuraavaksi voidaan kysyä, ovatko suomalaiset voineet lainata sanan, jonka merkitys on 'ori'. Muistettakoon, että sm. *koni* 'vanha hevonen, kaakki' on laina ven. *koň*-sanasta, millä perusteella 'ori'-merkityksisen sanan lainaaminen ei ainakaan ole mahdotonta. Kuvaavaa tässä suhteessa on, että sana *ori* 'uroshevonen' esiintyy vain suomessa, karjalassa ja vepsässä. Huomattavasti myöhemmin lainattu *koni* puolestaan tunnetaan niin ikään kolmesta ims. kielestä: suomesta, karjalasta (aun. *koni*) ja virosta – kaikista merkityksessä 'kaakki'.

Entä sopiiko oletus *ori*-sanain alkuperästä yhteen sen kanssa, että sanan vanhin ja alkuperäisin muoto fenno-ugristien mukaan on *orih* (*-h* < *-š*; Setälä 1891: 315, Lehtisalo 1936: 223, Peltola 1955: 368), mihin sanan nykykirjakielen taivutustyyppi viittaa?

Periaatteessa kyllä. V. Ruoppila (1943: 39) erottaa kolme *ori*-sanaa: *ori* : *orin*; *ori* : *orihin*, *oriin*, *orriin* ja *ori* : *orhin*. Toinen ja kolmas muotosarja osoittavat, että *ori* on voinut kehittyä muodoista *orih* ja *orhi*. Nykyisen kirjakielen muodon pohjana on *orih*-muodosta kehittynyt *ori*. Mutta sen lisäksi on ollut vielä ensimmäinen muoto *ori* : *orin*, jonka paradigmassa ei ole mitään viitteitä *h*-aineksesta. On syytä panna merkille, että tämä muoto esiintyy Karjalan kannaksella sekä siitä länteen, samoin kuin Turun

seudulla; kaupungin nimi tulee (SKES:n mukaan) mven. *torǵo*-sanasta. Toisin sanoen tämä sana esiintyy juuri niillä alueilla, missä suomalaiset (mven. *sumi*) ja karjalaiset olivat kosketuksissa toisiinsa. Voidaan olettaa, että primaarein on muoto *ori* (: *orin*); tähän liittyi sittemmin merkitykseltään possessiivinen suffiksi *-h*, joka murteittain vaihtelee suomessa ja karjalassa *s*:n, vepsässä *z*:n kanssa. Suffiksia käytetään substantiivien ja adjektiivien muodostamiseen tavallisimmin tuntematonta alkuperää olevista sanoista (Laanest 1982: 216). Tällainen suffiksin luonnehdinta on myös paremmin sopusoinnussa lainaetymologian kuin omaperäisen etymologian oletuksen kanssa: omaperäinen sana ei ole kuulunut alkuperältään tuntemattomiin. Ei ole mahdotonta, että muoto *ori-h* olisi syntynyt muotojen *uro-h (vrt. *uro-s*), *oro-h (vrt. *oro-s*) vaikutuksesta, minkä jälkeen *ori*-muodosta kehittyi nykykirjakielinen *ori* : *oriin* (Ruoppila 1943: 43).

Ilmeisesti juuri lainasanain *ori* vaikutuksesta alkoi kehittyä semanttinen oppositio 'uroshevonen' – 'uros-eihevonen' liittyen foneettiseen oppositioon *i* : *ei-i*. Esim. *oris* 'ori, uroshevonen' : *oras* 'karju, urossika', *oraisa* '(villi)karju' ja 'uroskoira'.

Siinä tapauksessa *i*:lliset muodot tulee pitää erillään muista 'ori'-merkityksisistä muodoista. Viron *orikas* 'salvettu karju' ei tässä tapauksessa kelpaa vasta-argumentiksi, koskapa sen *i* Mägisten mukaan (1982; 1844) kuuluu deminutiivisuffiksiin *-(i)kas* (< ilm. *ikka* + sek. *s*) ja *-(i)k* (< *ikkoi*), joka on liittynyt alkuperäiseen 'uros'-merkityksiseen *or*-vartaloon. Mitä taas tulee virosta lainattuun Tytärsaaren murteen *orikkas*-sanaan, jonka merkitys kuitenkin on 'ori', niin on ilmeistä, että Mägiste on täysin perustellusti varustanut tämän merkityksen kysymysmerkillä. Se todellakin kaipa tarkistusta; vaikka toisaalta: jos se lainattiin merkityksessä 'uros', se saattoi suomalaismurteiden vaikutuksesta erikoistua merkitykseen 'ori'. Jos taas se olisi lainattu merkityksessä 'salvettu kar-

ju', niin merkityksen muutos tuntuisi epäuskottavalta.

Sanan *ori* esiintyminen alkukomponenttina yhdyssanoissa ka *oriheboni*, au *orihhebo* 'ruuna', *orissälgü* 'kastroitu ori', *orihkimaleh* 'kuhnurimehiläinen', ly *orihvarz*, *orihsälgü* 'ori' samoin kuin sm. *orihevonon* 'ori' viittaa alkuperäiseen merkitykseen 'uros', mitä myös voi pitää vasta-argumenttina esitetyle etymologialle. On syytä huomata, että suurin osa näistä sanoista liittyy kuitenkin hevosiin, joten niitä voi tarkastella kahdelta kannalta: esim. sm. *orihevonon* voi olla joko 'uros + hevonen' tai 'ori(hevonen)'. Ainoa sana, johon tämä selitys ei sovi, on *orihkimaleh* 'kuhnurimehiläinen'. Tässäkään ei silti voi kiistää mahdollisuutta, että merkitys 'kuhnuri' olisi kehittynyt ilmauksesta *'ori(hevonen)-mehiläinen'. Lisäksi on huomattava, että ven. *or*-sanana merkitys 'ori' on kehittynyt merkityksestä 'uros' (Sobolevskij 1911: 416; Karłowicz ym. 1902: 56), eikä ole mahdotonta, että sanassa *orihkimaleh* kuvastuu *or*-sanana varhaisempi merkitys.

Niinpä kysymykseen, miten on ymmärrettävissä sanapari sm. *ori* – mven. *or* – itäslaavilaiseksi lainaksi vaiko satumaksi – olisin taipuvainen vastamaan seuraavalla tavalla: lainaksi, joka on langennut yhteen alkuperäisen vartalon *or*- 'uros' ja *oro*, *ora*, *uro* 'ori' kanssa. Mitä tulee tämän vartalon sukulaisuuteen sanan *ora* 'piikki' kanssa, niin siihen etymologiaan sisältyy enemmän kysymyksiä kuin vastauksia. Merkitykseltään yhtenäisten *or*- ja *ur*-vartaloisten muotojen (*oro*: *uro*; *oroisa* : *uroisa* ym.) rinnakkainen esiintyminen suomessa paanee asettamaan etusijaan Budenzin (1881: 867) esittämän etymologian, jonka mukaan nämä kaikki liittyvät *uros*, *urho* -sanoihin, ja pitämään sanaa *ora* 'piikki' sen kanssa homonyymisenä.

LÄHTEET

- BRØNDAL, VIGGO 1928: Mots »Scythes» en nordique primitif. — Acta Philologica Scandinavica B. 3. København.
- BUCK, CARL DARLING 1949: A dictionary of selected synonyms in the principal indo-european languages. A contribution to the history of ideas. Chicago.
- BUDENZ, JÓZSEF 1881: Magyar-ugor összehasonlító szótár. Budapest.
- EISOLD, W. — KERNDL, A. 1965: Wörterbuch der russischen Gewässernamen. Bd. 3. Berlin—Wiesbaden.
- FILIN, F. P. 1962: Obrazovanie jazyka vostočnyh slavjan. Moskva—Leningrad.
- GANANDER, CHRISTFRID 1938: Nytt Finskt Lexicon (Käsikirjoitus 1786—87). Porvoo.
- IDMAN, NILS 1774: Försök ut wisa gemenskap Emellan Finska och Grekiska Språken. Åbo.
- JACOBSON, HERMANN 1922: Arier und Ugrofinnen. Göttingen.
- KARŁOWICZ, J. — KRYŃSKI, A. — NIEDZWIEDZKI, W. 1902: Słownik języka polskiego, t. 2. Warszawa.
- KETTUNEN, LAURI 1938: Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. Helsinki.
- KIPARSKY, VALENTIN 1963: Russische historische Grammatik. Band 1. Die Entwicklung des Lautsystems. Heidelberg.
- KOBYLJANSKYJ, B. V. 1967: Dejaki shidnokarpats'ki arhajismy ta istoryzmy ukrajins'koji movy. — Movoznavstvo 6, Kyjiv.
- KOLESOV, V. V. 1980: Istoričeskaja fonetika russkogo jazyka. Moskva.
- LAANEST, ARVO 1982: Einführung in die ostseefinnischen Sprachen. Hamburg.
- LEHTISALO, T. 1936: Über die primären ururalischen Ableitungssuffixe. — Mémoires de la Société Finno-ougrienne, 72. Helsinki.
- LINDSTRÖM, JOHAN ADOLF 1853: Samling af med Finskan beslätade ord från de Uralska, Altaiska och Kaukasiska språken. — Suomi, Tidskrift i fosterländska ämnen. 1852. Tolfte årgången. Helsingfors.

Havaintoja

- MACHEK, VÁCLAV 1968: Etymologický slovník jazyka českého. Druho, opravene a doplněné vydání. Praha.
- MEŠČERSKIJ, I. A. 1964: Novgorodskie gramoty na bereste kak istočnik istoričeskogo izučeniija pribaltijsko-finskih jazykov. — Voprosy finno-ugorskogo jazykoznanija. Grammatika i leksikologija. Moskva.
- MIKKOLA, JOOS J. 1894: Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen. I. Slavische Lehnwörter in den westfinnischen Sprachen. Helsingfors.
- MODÉER, IVAR 1937: Något om namnformerna i seglingsbeskrivningen i Kung Valdemars jordebok. — Namn och Bygd, 25, h. 6–7. Uppsala.
- MOSZYŃSKI, KAZIMIERZ 1957: Pierwotny zasiąg języka prasłowiańskiego. Prace językoznawcze, 16. Wrocław-Kraków.
- MUNKÁCSI, BERNHARD 1900: Kaukasischer Einfluss in den finn-magyar Sprachen. — Keleti Szemle. I. Budapest.
- MÄGISTE, JULIUS 1982: Estnisches etymologisches Wörterbuch. Bd. 5. Helsinki.
- ODINCOV, G. F. 1980: Iz istorii gippologičeskoj leksiki v russkom jazyke. Moskva.
- OJANSUU, HEIKKI 1921: Lisiä suomalaisbalttilaisiin kosketuksiin. — Vähäisiä kirjelmiä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran julkaisuja 49. Helsinki.
- PEDERSEN, HOLGER 1907: Neues und nachträgliches II. Gelegentliche bemerkungen zur lautgeschichte und wortgeschichte. — Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen. Begründet von A. Kuhn. Band XL. Neue folge Band XX. Gütersloh.
- PELTOLA, REINO 1955: Kantasuomalaisen purjeen ja sen nimen alkuperästä. — Virittäjä 59 s. 360–381.
- PLÖGER, ANGELA 1973: Die russischen Lehnwörter der finnischen Schriftsprache. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Band 8. Wiesbaden.
- RUOPPILA, VEIKKO 1943: Kotieläinten nimitykset suomen murteissa I. Helsinki.
- SAARESTE, ALBERT 1925: Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes. — Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli Toimetused. B. Humaniora. 6, 1. Tartu.
- SCHOTT, WILHELM 1849: Über das Altai'sche oder Finnisch-Tatarische Sprachengeschlecht. Berlin.
- SETÄLÄ, E. N. 1891: Yhteissuomalainen Äännehistoria. Toinen vihko. Helsinki.
- SETÄLÄ, E. N. 1892: Lisiä suomalaisugrilaisen kielentutkimuksen historiaan. — Suomi, 3. jakso, 5 osa. Helsinki.
- SHEVELOV, GEORGE Y. 1964: A prehistory of slavic. The historical phonology of common slavic. Heidelberg.
- SKES = Suomen kielen etymologinen sanakirja. I–VII, Helsinki 1951–1981.
- SOBOLEVSKIJ, A. 1911: Iz istorii slovarnogo materiala. — Russkij filologičeskij vestnik 65.
- VASMER, MAX 1913: Fi. varsa 'füllen' ein iranisches Lehnwort? — Suomalaisugrilaisen Seuran Aikakauskirja XXX. Helsinki.
- VRIES, JAN de 1961: Altnordisches etymologisches Wörterbuch. Leiden.

ALEKSEI KRETOV